

УДК 332.021.8(497.1)"1918/1933"
338.45.01(497.1)"192/193"
33:929 Дунђерски Ђ.

Оригиналан научни рад
Примљен: 7. 7. 2016.
Прихваћен: 2. 8. 2016.

Јелена РАФАИЛОВИЋ
Институт за новију историју Србије
jrafailovic@hotmail.com

Аграрна реформа и индустријализација у Краљевини СХС – студија случаја поседа Ђорђа Дунђерског*

Апстракт: Утицај аграрне реформе на индустријализацију у Краљевини СХС јесте тема која отвара широке могућности за анализу и истраживање. Наш рад представља студију случаја два индустријска предузећа на поседу Ђорђа Дунђерског преко чијих историјата се анализира утицај аграрне реформе на привреду. Приказана је производња у предузећима и њихово деловање у склопу поседа до средине 30-их година. Тиме је на посебном случају расветљено неколико феномена економског развоја Краљевине СХС као што су: питање аграрне реформе и могућност изузећа од ње, питање односа пољопривреде и индустрије, односно структурне трансформације поседа и сходно томе развоја привреде.

Кључне речи: Краљевина СХС, велики посед, аграрна реформа, пољопривреда, индустријализација, Ђорђе Дунђерски, *Кулпин, творница конзерви Д.Д., Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе*

Увод

Улога пољопривреде у привредном развоју јесте тема која од педесетих година двадесетог века заокупља економске и друштвене мислиоце. Резултати њихових промишљања и истраживања су по-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

казали да пољопривреда представља извор непресушне радне снаге, ресурса, сирових материјала и трансфера вишкова ка индустрији. Основни услов за овакву улогу у развоју привреде јесу инвестиције и технолошки напредак пољопривреде, као и међузависност модерне индустрије и назадног пољопривредног сектора, уз постојање раста у оба сектора.¹ „Луисов модел“, којим је први пут објашњен однос пољопривреде и индустрије, подразумевао је да је индустријски сектор покретач развоја, а пољопривредни помоћни, односно да је индустријски сектор динамичан елемент који је у стању да прихвати вишак незапослених из аграрног сектора.² У оквиру ових теорија јесте и проблематика трансформације аграрног сектора у индустријски и веза пољопривредне производње са индустријским развојем. Сходно томе, поставило се и питање да ли пољопривреда има могућности да буде у основи индустријализације, односно да она буде покретач развоја у неразвијеним државама или то место припада, ипак, искључиво индустрији. У оваквој подели улога аграрни сектор је требало да има улогу достављача ресурса индустрији, која је пак, са друге стране, требало да има могућност да их апсорбује или да се развија на основу њих.³

Пољопривреда је у Краљевини Срба, Хрвата и Словеница била основа привреде, с обзиром на структуру запосленог становништва и неразвијеност индустрије. Постојање напретка је било једино видљиво у повећању производње пољопривредних производа, које није било праћено ни технолошким напретком ни смањивањем аграрног становништва, нити јачањем веза са индустријом. У малом проценту је ипак постојао напредак на пољопривредним имањима који је утицао на развој индустрије, а био је подстакнут аграрном реформом.

У раду је обрађен утицај аграрне реформе на индустријализацију кроз призму односа пољопривреде и индустрије на имању

1 Erik Thorbecke, *The Evolution of the Development Doctrine, 1950–2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155, United Nations University, World Institute for Development Economics Research, 7, датум приступа 28. 6. 2016, <http://www.rrojasdatabank.info/rp2006-155.pdf>

2 W. A. Lewis, „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour“, *Manchester School of Economics and Social Studies* 22, 2, 1954, 139–191; Bruce F. Johnston and John W. Mellor, „The Role of Agriculture in Economic Development“, *The American Economic Review* 51, 4, 1961, 568.

3 Stephen J. Vogel, „Structural Changes in Agriculture: Production Linkages and Agricultural Demand-Led Industrialization“, *Oxford Economic Papers*, New Series, 46, 1, 1994, 136–137; Thorbecke, *n. d.*, 7.

Ђорђа Дунђерског у деценији након Првог светског рата. Истраживање је базирано на анализи финансијског и имовинског стања Ђ. Дунђерског и историјата предузећа *Кулпин, творница конзерви Д.Д.* и *Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе*. Циљ ове студије случаја јесте осветљавање неколико феномена економског развоја Краљевине СХС/Југославије: питања аграрне реформе и могућност изузећа од ње, питања односа пољопривреде и индустрије, односно структуралне трансформације поседа, и сходно томе развој привреде.

Законодавство аграрне реформе

Изучавање аграрне реформе као политичког,⁴ социјалног,⁵ правног,⁶ националног⁷ или као економског питања (о чему је и нај-

-
- 4 Видети: Тома Milenković, „Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi: (1918–1929. godine)“, *Istorija 20. veka* 11, 1970, 9–120; Гордана Дракић, „О ставу Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према аграрној реформи“, *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 46, 2, 2012, 261–268; Adnan Velagić, „Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata“, *Prilozi* 38, 2009, 121–143; Edin Mutarčić, „Stavovi političkih stranaka prema agrarnoj reformi u BiH u predvidovdanskom sistemu Kraljevine SHS (1918–1921)“, *Saznanja* 1, 2005, 208–239; Никола Л. Гаћеша, „Став Николе Пашића према аграрној реформи и колонизацији после Првог светског рата у Југославији“, *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова са научног скупа у САНУ, 16. и 17. октобар 1995. године (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997).
- 5 Видети: Александар Касаш, „Упоредна анализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе“, *Истраживања* 24, 2013, 487–499; Никола Жутић, „Аграрна реформа и Римокатоличка црква у Хрватској, Славонији и Срему 1918–1921“, *Истраживања* 19, 2008, 157–180; Љубомир Иванчевић, „Аграрна реформа и колонизација на велопоседу наследника грофа Пејачевића у Срему (1919–1940)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 25, 1960, 135–152.
- 6 Видети на пример: Гојко Маловић, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941“, *Архив: часопис Архива Југославије* 7, 1/2, 2006; Гордана Дракић, „Правни прописи о аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 41, 1/2, 2007, 281–290; Гордана Дракић, „Нормативно уређење и спровођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: први кораци ка аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 40, 1, 2006, 103–114.
- 7 Видети: Никола Л. Гаћеша, „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941“, *Зборник за историју*, бр. 13, 1976; Срђан Милошевић, „Аграрно питање – 'свето питање': идеолошки оквир међуратне

мање писано) означава не само широк дијапазон тема кроз које се преламало питање реформе већ потврђује и њен значај као веома важног друштвеног и економског феномена. Иако је о аграрној реформи писано у југословенској и српској историографији, једна од кључних тема, са економског становишта, није довољно истражена – а то је последица аграрне реформе на трансформацију пољопривреде на великим имањима. Ово питање уско је повезано са економском исплативошћу новонасталих поседа, односно са тиме да ли је производња (принос и добијени капитал) на мањим имањима нижа него на великим и какав утицај промене у поседовној структури земље имају на производну структуру земље?

Пертот, Вучо, Поповић, Ерић, Гаћеша, Лекић су сматрали да производња јесте била нижа на новим имањима,⁸ да „је с једне стране повећала број ситних сељачких газдинстава неспособних за самостални економски развој, а с друге стране, оставила у рукама великих поседника знатне површине земље“.⁹ Односно, како то наводи Ратибор Поповић: „Аграрна реформа створила је приличан број нових сопственика али продуктивност по хектару се није подигла већ је чак и опала. Гледиште по коме је довољно направити сељака доделивши му парче земље па ће он марљивошћу да на својој земљи постигне већи принос него кад ради на туђој земљи није се показало тачно за наше прилике. Сељак није приступио интензивној производњи и принос по хектару није се повећао у послератном периоду, већ се смањио“.¹⁰ Реформе су виђене као економски корак уназад јер су ситни сељаци добили земљу без инвентара, коју су примитивно обрађивили и били оптерећени кредитима.¹¹

аграрне реформе у Југославији“, *Токови историје* 1/2008, 149–171; Срђан Милошевић, „Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године)“, *Токови историје* 2/2013, 53–74.

8 Erić, *n. d.*, 511; Vučo, *n. d.*, 37; Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919 i 1968 godine*, (Zagreb: Informator, 1971), 16.

9 Vučo, *n. d.*, 37; Pertot, *n. d.*, 16; Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918 do 1941, predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka*, (Beograd: Visoka škola političkih nauka, 1962), 52–54.

10 Према Р. Поповићу пре уједињена принос пшенице је био 11,8 а после 11; јечма 9,4 а после 9,5; овса 9,9, после 8,4; кукуруза 18 па 14,8. (Ратибор Поповић, *Аграрна пренасељеност Југославије: економско-демографска студија*, (Београд: Правни факултет, 1940), 63–64).

11 Vučo, *n. d.*, 38; Pertot, *n. d.*, 16.

Један од кључних наратива који је присутан у приказу аграрне реформе јесте да је „оставила у рукама великих поседника знатне површине земље“ или, како је то Пертот видео, наглашавајући национални карактер: „аграрна реформа у Краљевини је најпре била национална и усмерена против страних велепоседника, док је побољшала положај домаћих велепоседника и они су својим утицајем одуговлачили спровођење реформе док нису сва своја имања извукли од њеног удара. Зато су касније представљали јаку интересну групу у земљи која је водила такву привредну политику да остане при владајућој старој концепцији заснованој на извозу жита“.¹² Мада је ово у одређеној мери врло тенденциозан став, у суштини представља преовлађујући наратив у историографији након 1945. године о крупним (домаћим) велепоседницима које није захватила реформа.¹³

Због територијалних промена након рата и хаотичне и замршене поседовне структуре, настале као последица хабзбуршког и отоманског правног наслеђа, расподела земље је владајућима елитама била први потез ка решавању постојећих проблема. Аграрна реформа¹⁴ је била условљена политичким и националним чиниоцима: обећањима српске владе и Народног вијећа СХС током рата о расподели земље, националном структуром поседника (Мађари, Немци, Аустријанци, Турци) и постојањем супротности ситних поседовних имања у Србији и великих поседа у Аустроугарској.¹⁵ Поред тога, постојало је распрострањено „осећање“ да сељацима треба пружити

12 Pertot, *n. d.*, 14–15.

13 Dimitrijević, *n. d.*, 52–54; Arpad Lebl, „Agrarna struktura Vojvodine i buržoaska politika koncesija (1919–1941)“, *Acta historico-oeconomica iugoslaviae* 7, 1980, 61; Vučo, *n. d.*, 30.

14 Значајнија дела о аграрној реформи у Краљевини: Теофан Ђ. Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, (Београд: Економско-финансијски живот, 1938); Миловоје Ерић, *Аграрна реформа и Југославији 1918–1941*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958); Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948. године*, (Београд: Архив Србије, 1997, више издања); Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941*, (Нови Сад, 1968); Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату: 1919–1941*, (Нови Сад: Магица српска, 1972); Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему: 1919–1941*, (Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975); Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1918. do 1941*, priredila Mira Kolar-Dimitrijević, (Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 1997); Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: (1918–1941)*, (Pristina: Institut za istoriju Kosova, 1981).

15 Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005), 592; Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije*, (Beograd: Rad, 1958), 23.

жити друштвену правду, уз присутан страх у владајућим структурама од ширења левичарских идеја код сељачких маса. Оног тренутка када је политички притисак за аграрну реформу опао, успорило се и са њеним деловањем. Тако је аграрна реформа Краљевине СХС била најпре социјално и политичко питање, са циљем да се смање друштвене тензије и задовоље беземљаши, а тек онда економско.¹⁶

У почетку је било предвиђено да се током аграрне реформе расподеле сва имања која су имала више од 57 ха, али касније је аграрни максимум повећан на 288 ха. Целокупна пољопривредна и шумска површина Краљевине СХС износила је 21.700.000 ха, а аграрном реформом обухваћено је 2.459.000 ха. Процењује се да је расподељено око 17%, односно 1.700.000 ха обрадиве површине, а око 12% од целокупне пољопривредне и шумске површине. Највише је било подељене земље у Босни и Херцеговини, 1.200.000 ха, потом у северним крајевима Краљевине – 589.000 ха, затим у јужним крајевима – 540.000 ха, и најмање у Далмацији, 50.000 ха.¹⁷ Расподела је резултирала тиме да од 6.973 власника којима је земља одузета око 100 њих је имало поседе веће од 300 ха, док је око 5.370 имало поседе од једног до 50 ха. Уопштено посматрано, број пољопривредних газдинстава са површином већом од 100 ха био је 1.787.¹⁸ Јасно је да су поседници великих имања успели да донекле задрже своја имања, у којој мери то је зависило од случаја до случаја. Поставља се питање како је то могуће будући да су власти прокламовале одузимање највећих поседа. Да би се ово питање разумело, неопходно је представити законодавство аграрне реформе у општим цртама.

Основу за правно регулисање аграрне реформе у Краљевини представљао је *Проглас* регента Александра Карађорђевића од 24. децембра 1918, којим су сељаци позивани да мирно сачекају да држава праведно приступи решењу аграрног питања и преда им земљу „која ће бити само Божја и њихова“.¹⁹ Аграрна реформа започета је 25.

16 I. T. Berend, „Agriculture“, *The Economic History of Eastern Europe: 1919–1975*, vol 1, ed. by M. C. Kaser and E. A. Radice, (Oxford: Clarendon Press, 1985), 153; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, (Bloomington: Indiana University Press, 1982), 352–353; Stavrijanos, *n. d.*, 566.

17 Ристић, *н. д.*, 72; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1980), 63. Упоредити са резултатима Богдана Лекића који наводи да је расподељено 1.200.568 ха (Лекић, *н. д.*, 149).

18 Vučo, *n. d.*, 30, 39.

19 Александар Карађорђевић, „Моме народу, Србима, Хрватима и Словенцима“, *Службене новине Краљевине СХС* 2, 28. 1. 1919.

фебруара 1919. објављивањем земљишног закона *Претходне одредбе за припрему аграрне реформе*, који је представљао темељ за даљи рад на спровођењу аграрних реформи. Други важнији прописи о аграрној реформи садржани су у: *Уредби о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп*, *Наредби о државном надзору и државној управи великих поседа*, обе од 3. септембра 1920, и *Закону о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* од 20. маја 1922. Доношењем *Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима* од 1931. године²⁰ завршен је процес реформе коју је спроводило Министарство за аграрну реформу.²¹ Одуговлачењем ликвидације аграрне реформе отворена је могућност стварања привременог стања које су владајуће структуре користиле за своје интересе и потребе – куповина гласова, разни видови корупције, преговори са великопоседница, додељивање земље присталицама и сл.²²

Према *Претходним одредбама* „сви велики поседи на територији Краљевине СХС експропришу се“, а за велике поседе су проглашени они „који обухватају површину од бар 100–500 јутара²³ (по 1600 квадратних хвати) обрадивог земљишта, према поседовним и економским приликама свога краја. Ови ће се поседи одмах подврћи привременој раздеоци редом од највећег према све мањем“.²⁴ Већ у јулу исте године донета је *Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* која је омогућавала да се извесна површина стави под забрану отуђења или оптерећења. Овакву дозволу министар за аграрну реформу је издавао под следећим условима: „1. ако

20 „Predhodne odredbe za primenu agrarne reforme“, *Службене новине Краљевине СХС* 11, 27. 2. 1919, 2. - Први министар за аграрну реформу био је др Фрањо Пољак, а потом су били Хинко Кризман, др Иван Крицић, др Хинко Кризман, Никола Узуновић, Крста Милетић, Милан Симоновић, Иван Весењак, др Хинко Кризман, Милан Симоновић, Павле Радић, Станко Шибеник, Павле Радић, Милан Симоновић, Владимир Андрић, Дака Поповић (Маловић, *н. д.*, 9–11).

21 Министарство за аграрну реформу основано је 2. априла 1919, *Законом о уређењу врховне државне управе* је од 31. марта 1929. укинута, а деловање и надлежност послова аграрне реформе су прешли у Министарство пољопривреде и у његовом оквиру остали до Другог светског рата (Ристић, *н. д.*, 44–50; Маловић, *н. д.*, 9–11).

22 Употреба аграрне реформе у политичке циљеве била је најочигледнија при промени министра за аграрну реформу, који би по ступању на дужност, што се некад дешавало и неколико пута годишње, укидао доташње прописе, доносио нове, а најпре нове спикове или ревидирао постојеће интресената и објеката реформе. Егић, *н. д.*, 326; Vučo, *н. д.*, 24.

23 Једно катастарско јутро једнако је 0,575 хектара, односно 1.600 квадратних хвати.

24 „Predhodne odredbe za primenu agrarne reforme“, члан 10.

то захтева господарска нужда великог поседника или његових веровника; 2. ако је то неопходно потребно за вођење уреднога газдинства, поглавито за одржање или подизање извених напредних пољоприврених или индустријских установа; 3. ако је то корисно са господарског гледишта дотичног краја с обзиром на комасацију земљишта; 4. ако то захтева општи или социјални интерес (потреба устројења знанствених завода, хуманитарних институтција и слично)²⁵. Ове одредбе су касније потврђене и у *Закону о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* од 20. маја 1922.²⁶

*Закон о ликвидацији аграрне реформе*²⁷ је прописивао **ужи максимум** – највећа дозвољена, безусловно слободна површина земље која је могла да се задржи. Сем ове површине власник имања је имао право да безусловно задржи и дворац. Ове две површине сачињавале су **шири максимум** по члану 14 *Закона о ликвидацији*. Сав вишак земљишта који је премашивао ужи и шири максимум подлегао је принудној експропријацији у корист аграрних интересената. Од те принудне експропријације могло се ослобидити једино по поменутих законима *о забрани отуђивања и оптерећивања*, односно ако земљиште представља огледно добро које у „интересу развоја привреде треба одржати“. У суштини то је значило да се великим поседима омогућава да се сачувају од аграрне реформе, под условом да се вишак земљишта преоријентише. Закон је предвиђао да, уколико се напусте гајене културе и установе због којих је вишак остављен, тај вишак је подложен експропријацији. Чланом 4 *Закона о изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе* од 24. јуна 1933. период одржавања условљених установа и култура требао је да траје десет година, односно до 26. јуна 1943.²⁸ Вишак земље који је власник могао да има преко ужег и ширег максимума звао се **супер максимум** (чл. 16 *Закона о ликвидацији*).²⁹ На овај начин законска регулатива је

25 Чл. 6 и 7, „Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“, *Службене новине Краљевине СХС* 82, 16. 08. 1919, 3, 7.

26 „Закон о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“, *Службене новине Краљевине СХС* 276, 12. 12. 1922, 9–10.

27 „Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима“, *Службене новине Краљевине Југославије* 142, 26. 6. 1931.

28 „Закон о изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1931 године са изменама и допунама тога Закона од 5. децембра 1931“, *Службене новине Краљевине Југославије* 141, 24. 6. 1933.

29 Архив Народне банке Србије (АНБС), Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/1 Досије 14, део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде; Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933, 2-3.

омогућавала да се заобиђе одузимање дела имања великим поседницима у току спровођења аграрне реформе.

Ђорђе Дунђерски: имовина

Пошто је била једна од најбогатијих српских породица на територији некадашње Аустроугарске царевине, поседи породице Дунђерски потпадали су под аграрну реформу.³⁰ Чланови ове породице су имали у поседу неколико хиљада хектара а разни аутори са резервом наводе различите податке, због чега је врло тешко са потпуном сигурношћу утврдити експропријацију поседа Дунђерских. Арпад Лебл наводи да је пре аграрне реформе породица Дунђерски поседовала 9.356 ха (16.259 кј) земље и да су задржали 5.661 ха.³¹ Н. Гаћеша наводи сличне податке – пре аграрне реформе имали су 9.259 ха (16.090 кј и 759 кв хв), а задржали су око 6.266 ха (одузето им је 5.200 кј и 623 кв хв), што је износило нешто више од две трећине њихових поседа пре аграрне реформе.³² Површине одузете у оквиру аграрне реформе Гедеону Дунђерском, који је и поседовао највише земље, биле су око 1.440 ха од 4.050 ха, а Ђорђу Дунђерском 520 ха од 2.600 ха. Од осталих чланова породице Дунђерски (Стеван, Богдан, Јаша и Данчика), који су имали укупно 2.650 ха, одузето је око 1.040 ха.³³

30 Детаљније о породици Дунђерски током процеса аграрне реформе писали су Весна Димитријевић и Никола Гаћеша: Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941*, (Нови Сад, 1968); Весна М. Димитријевић, „Дунђерски – историја једне велепоседничке породице 1918–1941“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд, 2009), 54.

31 Од њих је у Војводини једино више земље имала аустријска породица Котек – 11.485 ха (19.959 кј), и задржали су 4.412 ха (7667 кј) (Lebl, *n. d.*, 64).

32 Гаћеша, *н. д.*, 79, 89.

33 Стевану је од 1.322 ха одузето 517 ха, Богдану од 733 ха одузето 246, Јаши је од 574 одузето 154 ха (Гаћеша, *н. д.*, 89). Према проценама В. Димитријевић, у аграрној реформи је одузето породици Дунђерски преко 5.466 хектара, а преостало им је око 3.044 хектара. Међутим она напомиње да ови подаци нису сасвим прецизни, али да су аграрном реформом изгубили око 64,2% земљишних поседа. Пре аграрне реформе поседовали су око 8.511 хетара. Гедеон Дунђерски је имао 1.746 ха, одузето му је 1.113 ха; Ђорђе Дунђерски је имао 1.381 ха, а одузето му је 748; Стеван Дунђерски 1.175 ха, одузето му је 617; Олга Јовановић је имала 2.850, а задржала такође 633; Богдану Дунђерском је од 733 одузето око 533 ха; Јаши Дунђерском од 540 одузето 213 ха. (Димитријевић, *н. д.*, 147–150).

Ђорђе Дунђерски,³⁴ чију економску делатност и имања анализирамо, био је један од синова Лазара Дунђерског и, уз брата Гедеона Дунђерског, један од најбогатијих привредника у Краљевини Југославији. Од оца Лазара је наследио у Бачкој поседе Кулпин и Камендин, имање у Добрињи (Босна), земљу у србобранском и туријском атару.³⁵ Према Н. Гаћеши, као што је већ наведено, Ђорђе Дунђерски је пре аграрне реформе имао 2.600 ха (4.507 кј и 405 кв хв), а током реформе одузето му је 520 ха (902 кј и 830 кв хв). Инспектори Народне банке Краљевине Југославије који су 1933. године анализирали финансијско стање Ђорђа Дунђерског износе мало другачије податке: „У смислу члана 2. тачка ф 13. и 14. Закона о ликвидацији аграрне реформе, Ђоки Дунђерском остављено је на име ужег максимума 521 јутро (300 ха), а на име ширег максимума још 348 јутара (200 ха). Свега дакле остављено му је на безусловно располагање 869 јутара (500 ха). Међутим његова својина обухватала је 4816 јутара (2771 ха) и 647 хвати, највећим делом ораница ванредно доброг квалитета груписаних у три комплекса тзв Камендин, Кулпин и Пајин салаш. Због тога настала је упорна борба за одржање земље преко одређеног максимума.“³⁶

Мада се подаци о површини коју је поседовао разликују (2.080 ха, 2.771 ха, 633 ха) у литератури и изворима, чињеница јесте да је задржао највећи супер максимум, због чега је био и највећи поседник у Бачкој у међуратном периоду.³⁷

34 Ђорђе Дунђерски (Србобран, 1873 – Нови Сад, 1950), син Лазара Дунђерског и брат др Гедеона Дунђерског. Завршио је трговачки школу у Будимпешти и агрономију у Немачкој. Био је успешан привредник, председник Удружења пољопривредника и Удружења индустријалаца. По завршетку Другог светског рата осуђен је на 18 година затвора и конфисковано му је имање. (П. В. Крестић, „Ђорђе Ђока Дунђерски“, *Српски биографски речник*, (Нови Сад: Матица српска, 2007), 449–450; Димитријевић, *н. д.*, 54).

35 Александар Касаш, *Камендин, један од велепоседа Дунђерских у Војводини*, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2007), 36.

36 АНБ, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/1 Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 4–5.

37 Упоредити: Lebl, *н. д.*, 61.

Табела 1 – Поседи Ђ. Дунђерског током процеса аграрне реформе

	ужи максимум		укупно	
	јутро	хвати	јутро	хвати
Нови Сад	513	1.022		
Кулпин	6	2.178	521	
	шири максимум			
Нови Сад	109	316		
Србобран	7	694		
Турија	42	425		
Кулпин	188	1.765	348	
	супер максимум			
Нови Сад	1.576	1.445		
Турија	305	301		
Србобран	1.600	588	3.428	734
УКУПНО			4.351	734
Експроприсано			131	701
Кућишта			24	519
Откупљено факултативно			302	1.287
Јавно добро			6	606
			4.816	647

Извор: АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 4–5.

Финансијски пресек имовинског стања Ђ. Дунђерског од 1917, када је постао власник имања, до 1933. године, када је написан реферат о имовини браће Дунђерски, сведочи о богатству његових поседа, али и о великим дуговима како личним тако и онима везаним за рад предузећа. Непокретности у земљишту (Кулпин, Камендин, Пајин салаш и Гаравица, са око 4.351 кј и 734 хв; и Гарец у Босни 354 кј (Табела 1)) имале су вредност од око 35 милиона динара, с обзиром на добар квалитет земљишта, локацију и изврше-

не амелиорационе радове, док су непокретности у зградама³⁸ биле у вредности од 12,6 милиона динара. Пољопривредна добра (зграде, оруђа, стока) у оквиру Камендина, Кулпина, Пајиног салаша и Гаравице су била процењена на 6,2 милиона динара, уз резерву у роби од 3,3 милиона динара. Ђ. Дунђерски поседовао је и хартије од вредности у износу од 6,3 милиона динара. Дугови Дунђерског су износили око 44,9 милиона (највећи дуг од 15 милиона је имао у Српској банци у Загребу, чије су менице биле депоноване код Народне банке као супергаранција за реесконттовани материјал, и Народној банци, филијали у Новом Саду од 11 милиона). Према томе, имовина која се водила на Ђорђа Дунђерског процењивала се на 18.562.037 динара 1933. године.³⁹

Ђорђе Дунђерски је наследио имање без дуга и за 12 година је био у дугу од 44,9 милиона динара. Потпуно прецизни подаци о вођењу имања и фабрика не постоје, али на основу посредних података долази се до следећих закључака: на камате и провизије Српској банци у Загребу, Народној банци и другим банкама утрошио је 28 милиона, губитак штампарског предузећа *Графика* износио је 11 милиона, трошак око оснивања предузећа Кулпин и Камендин био је 8,5 милиона, трошкови око одржавања ергеле били су 1,5 милиона; трошкови одржавања имања и поседа (амелиоризација имања) били су три милиона; разни други трошкови 3,2 милиона и „кућевни и лични трошак“ био је 16,5 милиона.⁴⁰

Као што је већ наведено, да би власници великих поседа задржали своју земљу, требало је да испуњавају један од три услова, односно да на њиховом имању постоји „напредна пољопривредна или индустријска установа“. Из тог разлога је Ђ. Дунђерски прибегао оснивању предузећа на имањима Кулпин и Камендин као средству борбе против аграрне реформе.

У марту 1920. године закључио је споразум са Министарством пољопривреде и вода /бр. 7.360/20/, којим се обавезао да ће

38 Хотел Слобода у Новом Саду у вредности од 4 милиона, кућа у Дунавској улици у Н. Саду 1,2 мил., две куће у Кулпину са економским зградама 800.000; фабрика кудеље у Кулпину са целокупним инсталацијама 600.000; половина куће у Будимпешти 6 милиона. (АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 6-8).

39 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 6-8. Видети и: Касаш, *н. д.*, 55-57.

40 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 8-9.

одржавати две ергеле и *Завод за производњу серума против сточних зараза*.⁴¹ Да би учврстио своју позицију, подигао је два индустријске предузећа: фабрику за производњу серума и фабрику за конзервирање воћа и поврћа, с тим да се обе индустрије снабдевају сировинама са његовог имања. Основао је и две ергеле, тркачку и касачку, и кренуо са већом производњом кудеље ради потреба својих индустријских предузећа. На овај начин је створио однос међусобне зависности између фабрике за израду серума, фабрике за конзервирање воћа и поврћа, фабрике за прераду кудеље и ергеле с једне стране, и свог пољопривредног имања с друге стране.

Ђорђе Дунђерски је задржао више од 2.000 ха земље у току аграрне реформе. Поред тога, до средине тридесетих поседовао је знатну имовину, али у дуговима. Са економског становишта поставља се питање колико је оснивање индустријског предузећа као средство против примене аграрне реформе било исплативо? И да ли је таква врста економске транзиције поседа са пољопривредног на индустријско могла да утиче на развој привреде у Краљевини?

Кулпин, творница конзерви Д.Д.

Прво предузеће које је деловало као пољопривредно-индустријско добро био је *Кулпин, творница конзерви Д.Д.* Индустрија конзервирања, као део прехранбрене индустрије, није била развијена у Краљевини Југославији. О неразвијености најбоље сведочи чињеница да је за конзервирање воћа и поврћа постојало свега неколико предузећа која су деловала до почетка тридесетих година – *Браћа Стефановић*, Кијево; *Стефановић Светозар*, Крагујевац; *Кулпин, творница конзерви Д.Д.*; *Фегерер*, Марибор; *Амврозија, индустријско предузеће за прераду јужног воћа*, Сава Недучин, Велика Кикинда. Недовољно заступљена индустрија конзерви је била најпре последица потрошачке структуре. Становништво Краљевине, због аграрног карактера и лошег материјалног стања, масовно је користило свеже

41 Крајем 1920. године комисија Министарства за аграрну реформу у саставу Игњат Марковић, шеф Жупанијског уреда у Новом Саду, Константин Николић, секретар Министарства за аграрну реформу, и Ђорђе Митровић, начелник Министарства пољопривреде, обишли су Камендин и предложили у свом извештају да се изузме из аграрне реформе јер ће бити коришћен за развој сточарства, производњу конзерви и серума (Касаш, н. д., 39).

воће и поврће, а поред тога било је и слабо упућено у могућности коришћења прерађене хране.⁴²

Ђорђе Дунђерски купио је 1923. године *Кулпин*, односно тада *Прунус*, творницу за конзервирање воћа и поврћа ДД. *Прунус* је основан у Новом Саду 1922. са главницом од пет милиона круна. Основна делатност предузећа је била израда и конзервирање воћа, поврћа, меса и рибе, као и продаја ових артикала. Оно је било наследник *Творнице консерви Балинта Ковача*, коју су оснивачи *Прунуса* желели да прошире, учине модернијим и уједно „подузеће националирати“. Према списку деоничара „већи део деоница је у словенским рукама те тако у националном погледу против оснивања деоничарског друштва не може бити приговора“. Оснивање *Прунуса* је било везано и за један хроничан проблем пољопривредне земље каква је била Краљевина, а то је неразвијено тржиште за прехранбене производе. *Прунус* је требало да обезбеди продају воћа и поврћа на велико, јер у сировом стању су се слабо продавали, а и транспорт прерађених производа је био лакши.⁴³ Два питања се већ јављају у вези са оснивањем *Прунуса*: једно је национализовање фирми после Првог светског рата,⁴⁴ а друго однос индустрије и пољопривреде.

42 Aleks. Stanojlović, Milan Damjanović, *Industrija Vojvodine*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1924), 35; Стеван Мезеи, „Стање и почетни развитак индустрије Војводине после Првог светског рата“, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 28, 1961, 53; Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda, jubilarно izdanje jugoslovenskog lloyda*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933), 250.

43 Архив Југославије (АЈ), фонд 65, Министарство трговине и индустрије (МТИ), 65-1347-2331, досије „*Кулпин*“ творница конзерви ДД, Нови Сад, Молба Андрије Сечујског и другова из Новог Сада, ради дозволе са оснивање деон. друштва и за одржавање оснивачке главне скупштине упућена Министарству трговине и индустрије, јануар 1922; Оснивачки статут „*Прунуса*“ творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, 4. 2. 1922 (оснивачка скупштина: Андрија Сечујски, Балинт Ковач, Милан Јовановић Вакин, Макса Франк, Божидар Балабушић, Стеван Бошњаковић, Љубомир Г. Глигић, Василије Ђорђевић, Иван А. Павловић).

44 На основу Версајског уговора Краљевина СХС је добила легитимитет за национализацију и секвестрацију непријатељског капитала. Међутим, и пре Версајског уговора о имовини непријатељских поданика донето је неколико закона. Први је био *Закон о поступању са имовином поданика државе које су непријатељству са Србијом од 17. 8. 1915*, *Закон о узимању на знање и одобрење одлуке Париске економске конференције од 18. 10. 1916*, који су Законом од 29. 1. 1922. распрострањени на целу територију Краљевине СХС („Закон о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом са Правилним за извршење овог закона и Закон о узимању на знање и одобрење одлуке париске економске конференције“, (Београд: Министарство трговине и индустрије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1919); „Закон о распрострањању на целу терито-

У јуну 1923. власници *Прунуса* су подигли основну главницу са 1,2 милиона динара на 2,5 милиона динара и издали нове деонице. Нову емисију деоница откупили су, између осталих, Ђорђе и Геденон Дунђерски који су ушли и у Управни одбор, да би неколико месеци касније у Управни одбор ушао и Јаша Дунђерски.⁴⁵ До 1933. Ђорђе је поседовао 89,24% целокупног капитала (номиналних 4.461.250 динара, у 17.846 акција од по номиналних 250 динара, са депонованим акцијама код Српске банке).⁴⁶ Наредне године, у јулу 1924, предузеће је променило име у *Кулпин, творница конзерви Д.Д.*, а из извештаја акционара сазнајемо: „промена назива предузећа је потребна што хоћемо да уништимо и овај видни траг старог, ненационалног режима а да предузеће уједно носи видно обележје главног акционара и његовог највећег и најмодернијег баштованлука“. Овим поступком Ђ. Дунђерски је у потпуности везао земљу у Кулпину са купљеним предузећем и испунио захтеве како би задржао земљу. Поред промене имена повећана је основна главница са 2,5 на пет милиона динара уз емисију нових 10.000 комада деоница по номиналној вредности од 250 динара по комаду.⁴⁷ Делатност предузећа остала је иста, конзервирање воћа, поврћа и меса, израда пекмеза и других облика

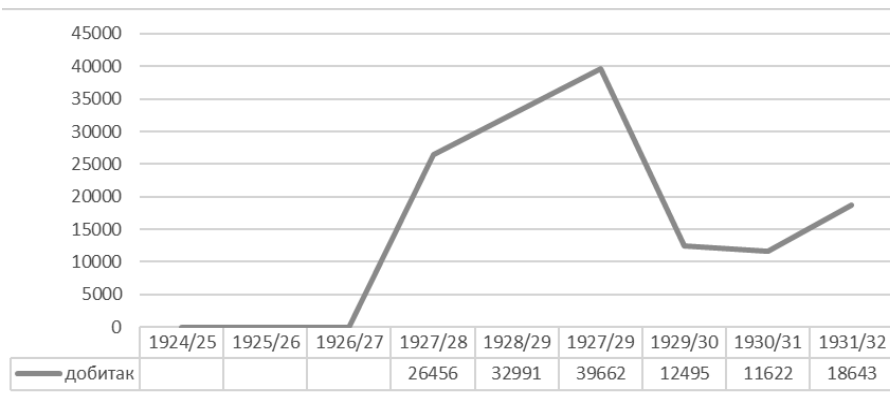
рију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца важности закона о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом од 17. августа 1915. г. и Закона о узимању на знање и одобрење одлуке париске економске конференције од 18. октобра 1916“, *Службене новине* 278, 12. 12. 1922; *Закони, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије издани од 1. 12 1918 до 31. 12. 1936*, издадио Ненад Ђорђевић, (Београд: Г. Кон, 1937), 220).

- 45 На место чланова Управног и Надзорног одбора који су иступили са свих функција Андреје Сечујског, Виљема Вига, Алберта Реслера, Љубомира Глигића и грофа Фрање Шенборна дошли су Ђорђе Дунђерски, Јован Латинчић, Еуген Шварц, Јован Никић, Митар Мартиновић и Душан Монашевић (АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви ДД, Нови Сад, Записник изванредне главне скупштине Прунуса творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, одржане у НС, 1. 7. 1923; Молба упућена Министарству трговине и индустрије ради одржавања главне скупштине Прунуса творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, 12. 6. 1923; АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви ДД, Нови Сад, Записник редовне главне скупштине Прунуса творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, одржане у Новом Саду, 27. 10. 1923).
- 46 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 15.
- 47 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Записник друге редовне главне скупштине „Прунуса“ творнице за конзервирање воћа и поврћа Д.Д., 2. 7. 1924; Молба упућена Министарству трговине и индустрије ради одржавања друге главне скупштине „Прунуса“ творнице за конзервирање воћа и поврћа Д.Д., 12. 6. 1923.

прерађених пољопривредних производа,⁴⁸ али са том разликом да се снабдевала сировинама са имања Ђ. Дунђерског.⁴⁹

У првим годинима под власништвом Ђорђа Дунђерског фирма је пословала у губитку (Графикон 1), због наслеђених проблема и због тога што су претходни власници лоше водили књиговодство и рачуноводство (рачуни нису исправно терећени, нетачно представљени биланси). Слаба техничка опремљеност фирме и лош стручни кадар су утицали да се роба брзо квари, што је повећавало трошкове производње и продаје. Стога су нови власници „творницу темељно преустројили и технички усавршили“. За обнову и реорганизацију набављено је неколико мањих и већих машина (у изворима се не наводи колики је био погон машина), изграђена је нова зграда, подигнута радионица за израду конзерви за кафу (цикорију) и промењено је стручно особље⁵⁰ (средином двадесетих у предузећу је радило 15–20 стручних радника и 80–100 неквалификованих радника⁵¹).

Графикон 1: добитак Кулпина у периоду 1923–1933. у динарима

Извор: АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933.

48 Кисели краставци, кисели купус и паприке, кувани парадајз, пекмез, конзервирано воће и поврће, а нарочито пасуљ и грашак. (Мезеи, *н. д.*, 53; Stanojlović, Damjanović, *н. д.*, 34).

49 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 15.

50 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај са друге редовне главне скупштине „Прунуса“ творнице за конзервирање воћа и поврћа Д.Д., 2. 7. 1924; Извештај са седме редовне главне скупштине „Кулпин“ творница конзерви ДД, 21. 5. 1929.

51 Мезеи, *н. д.*, 53.

Лоша ситуација на тржишту, неразвијеност привреде и појава стране конкуренције су условили да се први добитак у пословању јави тек 1926/27. године.⁵² На побољшани промет *Кулпина* утицало је и преузимање воћних и поврћних конзерви, материјала и полуфабриката од *Глобуса фабрике конзерви Д.Д.* Врхник при Љубљани, уз обавезу да *Глобус* неће наредних пет година производити конзерве. Поред тога власници *Кулпина* откупили су лиценцу на десет година од бечке фирме *Teodor Etti i V. Bergel D.D.* за производњу њених продуката, а посебно сенфа.⁵³ Оваква економска политика представљала је почетак стварања монопола међу предузећима која су конзервирала воће и поврће, што је касније резултирало стварањем картела који је одржавао високе цене конзервираних производа.⁵⁴ Од 1928. започела је и сарадња *Кулпина* са државом, преко лиферирација за Министарство војске, која према извештајима Управног одбора, није била исплатива али је донела „морални добитак“.⁵⁵

Мада је према прописима аграрне реформе производња на имању морала да се преоријентише већ 1920–1922, све до 1926. године на имањима Ђ. Дунђерског је преовладала производња житарица. Детаљни подаци о тачној производњи и приносима на имању *Кулпин*, као ни *Камендин*, не постоје, о чему сведочи извештај инспектора: „Одмах напомињемо да се књиговодство у правом смислу те речи води једино у *Камендин АД* за производњу серума и *Кулпину АД* за конзервирање воћа, поврћа и меса, која предузећа спадају у сферу интереса г Ђоке Дунђерског [...] Што се тиче књиговодства на економијама оно уопште не постоји, постоје само неки подаци на основу којих смо, са доста труда, успели да донекле конструишемо податке о производњи и њеном рентабилитету.“⁵⁶

52 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са треће редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви ДД, 1. 6. 1926.

53 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са пете редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 20. 6. 1927.

54 Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*, (Novi Sad: Matica srpska, 1965), 167.

55 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са седме редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 21. 5. 1929.

56 Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), Досије 14 – Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933.

Због повољне конјунктуре за пољопривредну производњу до 1926. године на имањима Ђ. Дунђерског гајило се стрно жита, најпре пшеница и кукуруз. Услед аграрне кризе 1926. и касније економске кризе, цене жита су почеле да опадају и производња је била у губитку. То је условило преоријентацију производње и прелазак на индустријско биље – кудељу, шећерну репу, грашак, боранију и друге артикле потребне за фабрику конзерви у Кулпину, као и Фабрику кудеље и Фабрику шећерне репе у Врбасу.⁵⁷ Краткорочно посматрано оваква економска политика је била исплатива: приходи на имањима су порасли, јер су продавали сопствене прерађене производе по већим ценама и смањен је обим обртног капитала, што је олакшало пословање. Смањивање производње жита омогућило је да се нормализује исплата најамних радника, и лакше и јефтиније набављање сировина за фабрике.⁵⁸ Дугорочно гледано, овај корак је означио прелазак са релативно примитивне земљорадње на индустријску производњу.

Пословање *Кулпина* у континуитету може да се прати закључно са 1931/32. јер до тада постоје завршни биланси предузећа. До 1932. године, у пословању *Кулпина* – иако је према билансима било негативно због великих дугова око оснивања предузећа и куповине нових машина – добитак, производња и продаја су бележени раст. Пласман робе је повећан са 5,8 милиона динара 1925/26. на девет милиона динара 1931/32,⁵⁹ а производња у периоду од 1922. до 1927. се повећала са седам на 35 вагона.⁶⁰ Негативно пословање предузећа је решено тако што је 1935. главница смањена са пет на 2,5 милиона (акције од 250 динара бележене су на 125 динара). Смањивањем главнице после једне деценије од куповине предузећа био је отписан дуг предузећа.⁶¹

57 По преоријентацији имања, распоред засађених биљака је променио структуру па је, од 4.351 укупно било искоришћено 4.220 јутара, од чега је на кудељу отпадало 24%, на пшеницу 23%, шећерну репу 10%, на ливадске и баштованске биљке 23%, а на остало 20% (Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), Досије 14 – Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933, 10).

58 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 8-10.

59 Исто, 17.

60 Teodor Avramović, *n. d.*, 167.

61 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са 13. редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 17. 8. 1935.

Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе

Хемијска индустрија у Краљевини је била тек у зачетку, без систематског развоја, великог капитала, стручног и образованог радништва, домаћих техничких иновација, чиме је заостајала за западном Европом. У оваквим приликама предузеће Ђ. Дунђерског *Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе* је, сходно својој намени, било једно од ретких модерних предузећа, нарочито када се има на уму структура привреде у држави. Као аграрна земља Југославија је извозила знатне количине стоке и сточних производа, а заштита од заразних болести била је предуслов за извоз.⁶² Напредак индустрије серума уско је био повезан са развојем сточарства и његовим рентабилитетом. Губици од заразних болести, нарочито свињске куге, процењивани су на две и више милијарди годишње. Потрошачка структура је ипак била таква да су корисници серума углавном били малобројни имућнији сељаци, док су се сељаци са слабијим имовинским стањем теже одлучивали на куповину серума, што из финансијских разлога, што јер су теже прихватили нове методе у сточарству.⁶³

Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе,⁶⁴ са седиштем у Новом Саду, основан је у јулу 1921. са капиталом од 1,5 милиона динара ради производње серума против сточних зараза, а већ наредне године главница је увећана на три милиона динара (3.000 комада акција у номинали од 500 динара).⁶⁵ Завод је произво-

62 Законом није било предвиђено да стока која се извози мора бити вакцинисана, због чега је било примера да је извожена заражена стока (АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Извештај Камендин ДД за производњу серума о свом раду у 1926, 30. 3. 1927).

63 Lakatoš, n. d., 284; АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом раду у 1926, 30. 3. 1927; Извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1928, 1. 3. 1929.

64 Детаљније о Камендину видети: Касаш, n. d.

65 Акције су биле пласиране на следећи начин: Ђ. Дунђерски 1,147 милиона динара; Серум Унион, Беч 990.000; Хрватска есконтна банка, Загреб 203.000; Прва хрватска штедионица 203.000; Српска банка, Загреб 203.000; Трговачка и пром. банка, Загреб 203.000; Ђ. Велисављевић 17.000; Лаза Лађевић 17.000; Владимир Матијевић 17.000. По повећању акција на три милиона Ђ. Дунђерски откупио је акције у висини од 2,9 милиона, док је за његове сроднике и остале пријатеље остало 100.000 динара. АЈ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“, завод за производњу серума, Обавештење упућено Министарству трговине и индустрије о оснивању „Камендина“, завода за производњу серума, 15. 2. 1922; За-

дио серуме против заразних болести за домаће животиње – против свињске куге, шуштавца, прострела, свињског црвеног ветра, антракса, шапа и овчијих и свињских богиња, кокошије колере, ждребећака, септикемије, паратифуса... Најпознатији препарати су били *туберкулин, малеин и пацомишин*.⁶⁶

У молби упућеној Министарству трговине и индустрије за оснивање предузећа за производњу серума Ђ. Дунђерски наводи да има намеру да га „подигне на један већи европски ниво, да бих на тај начин могао потпуно одговарати потребама нашег Краљевства, намеран сам да у овај свој потхват узмем и широке слојеве научнике, ветеринаре и посреднике, те да се то друштво развија као ДД“.⁶⁷ То је донекле и урадио. *Камендин ДД* је био један од највећих (и ретких) завода такве врсте у Краљевини, али и на Балкану.⁶⁸ Запошљавао је од 18 до 24 стручна радника, а техничку управу је водио Димитрије Коњев, професор ветерине из Харкова.⁶⁹ На имању су била честа огледна тестирања,⁷⁰ посете студента и професора са југословенских пољопривредних факултета који су ту изводили део практичне наставе,⁷¹ одржавани су серолошки течајеви за ветеринаре, увожена је

писник изванредне главне скупштине „Камендин“ Д.Д. за производњу серума у Новом Саду, 22 јун. 1922; Списак депонованих акција од стране акционара на благајни Завода ради шесте редовне главне скупштине која ће се одржати 25 априла 1929; АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 11.

66 Stanojlović, Damnjanović, *n. d.*, 133, 134; Касаш, *n. d.*, 41–43, 46; АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1927, 30. 3. 1928.

67 АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Молба Ђ. Дунђерског упућена Министарству за трговину и индустрију за оснивање Камендина Д.Д., завода за производњу серума за сточне заразе, б. 7. 1921.

68 У Краљевини СХС су до 1933. године деловали: *Југословенски серум завод Д.Д.*, Загреб; *Патриа, завод за производњу серума*, Суботица, *Ветеринариа, кемјиско Д.Д.*, Загреб; *А. Д. Пастеур, завод за производњу серума*, Београд; *Предовић Д.Д.*, Загреб (Lakatoš, *n. d.*, 284).

69 Stanojlović, Damnjanović, *n. d.*, 133, 134.

70 На једној партији свиња од 17 комада прављени су опити са храњењем месним брашном пореклом из Аргентине. Неоспорно је доказано да су свиње које су добијале ово брашно узеле по комаду више до 5 кг месечно него свиње са нормалним храњењем (АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Извештај Камендин ДД за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1927, 30. 3. 1928).

71 У јануару 1924. године студенти Пољопривредног факултета из Београда, предвођени др Иваном Ђајом, Миланом Влајинцем и др Добром Теодоровићем су посетили Завод и имали предавања.

семенска роба из иностранства. Такође, треба напоменути да је Камендин био једно од ретких имања на којима су коришћени трактори, вршалице, сејачице.⁷²

За разлику од *Кулпина*, где је коришћено воће, поврће и жито са имања за конзервирање, у Камендину је највише гајена стока која је коришћена за прављење серума. Средином двадесетих *Камендин ДД* је обухватао неколико зграда у којима су се налазиле лабораторије, оборе за око 1.000 комада свиња и штале са коњима. Годишња продукција је процењивана на око 2.000 литара серума и неколико десетина литара вакцина.⁷³

Камендин ДД је радио са губитком све до 1927. а негативан биланс су појачавали и трошкови оснивања и почетног улагања у предузеће, као и у *Кулпину*.⁷⁴ Међутим, од 1927. предузеће је почело да се развија, иако биланси показују губитке. Те године исказан губитак у билансу износио је 450.000 динара, али су у годишњем рачуну задужени фабриката били књижени у висини од милион динара, без основа. Да нису књижени задужени фабриката, у билансу би се показао добитак од 550.000 динара. Слично је извршено и за 1929. са сумом од 600.000 динара, да је нису укњижили, чист добитак био би око 935.000 динара. Почетком тридесетих Камендин послује успешно, односно довољно успешно да врати позамашан дуг Ђ. Дунђерском и да га потом кредитира са око 1,3 милиона. То је урађено делом из сопственог прилива, а делом од кредита закљученог код Српске банке.⁷⁵

Инспектори Народне банке Југославије су били мишљења да је *Камендин*, уосталом као и *Кулпин*, до 1933. године имао већи добитак него што је представљан у билансима, јер су сировине обрачуна-

72 Stanojlović, Damnjanović, *n. d.*, 33, 134; Касаш, *n. d.*, 50.

73 Stanojlović, Damnjanović, *n. d.*, 133, 134.

74 Губитак у оснивачком периоду од 15. 1. 1921. до 30. 6. 1923. износио је 1.639.609 динара и био је пренесен као активана ставка од 1924. са намером да се сваке године једна петина отпише на терет рачуна губитка и добитка (А), МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Записник прве редовне главне скупштине „Камендин“ Д.Д. за проиизводњу серума у Новомсаду, 19. 6. 1924; Извештај Камендин Д.Д. за проиизводњу серума о свом раду у 1926, 30. 3. 1927; Извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1927, 30. 3. 1928).

75 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 12–13.

ване по нешто већим ценама изнад пијаничних, а добијали су их са својих имања.⁷⁶

Закључак

Како би сачувао своје поседе од аграрне реформе, Ђорђе Дунђерски је искористио законске могућности и основао два индустријска предузећа: *Камендин ДД за производњу серума у Новом Саду* 1921. и *Кулпин, творницу конзерви Д.Д.* 1923. године. Предузећа су до 1926/27. радила са губицима, што због куповине под неповољним условима, што због неопходног почетног капитала утрошеног у оснивање. Међутим од 1927. оба предузећа почињу да раде са добитком, услед низа инвестиција у предузећа и пољопривредну производњу на имањима: амелиорациони радови којима је оспособљена земља за сталну земљорадњу; гајење свиња у већој количини за извоз и за производњу серума; преоријентација земљорадње од стрних жита ка производњи индустријског биља (кудеље, репе, грашка, парадајза, сочива).

Оваквом економском политиком намена земљишта је због аграрне реформе трансформисана са чисто пољопривредног на индустријско. Подаци показују да су *Камендин* и *Кулпин* након првих година губитака и стагнирања започели да раде са добицима, али поред тога и у једно и у друго предузеће су уложене знатне инвестиције за модеран развој, што је означавало технолошки напредак пољопривреде у неразвијеној аграрној држави каква је била Краљевина. Анализа студије случаја на поседу Ђ. Дунђерског показује да је у основи развоја привреде индустрија и да је пољопривреда служила као извор ресурса. Ђорђе Дунђерски је започео са улагањем у пољопривреду пошто је основао предузећа која су захтевала капитал, стручну снагу и добро земљиште. Чињеница да је држава захтевала оснивање предузећа зарад изузећа из аграрне реформе сведочи о једној врсти директног покушаја власти да индустријализују земљу. Проблем је, наравно, био у чињеници да нису сви располагали капиталом какав је имала породица Дунђерски.

76 Исто, 14, 17.

Извори и литература

Извори

- Архив Народне Банке Србије (АНБС). Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде; Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933, 2-3.
- Архив Југославије (АЈ). Фонд 65, Министарство трговине и индустрије (МТИ), 1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад.
- Архив Југославије (АЈ). Фонд 65, Министарство трговине и индустрије (МТИ), 1348-2332, Досије „Камендин“, завод за производњу серума Д.Д., Нови Сад.

Објављени извори

1. „Моме народу, Србима, Хрватима и Словенцима“. *Службене новине Краљевине СХС* 2, 28. 1. 1919.
2. „Predhodne odredbe za primenu agrarne reforme“. *Службене новине Краљевине СХС* 11, 27. 2. 1919.
3. „Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“. *Службене новине Краљевине СХС* 82, 16. 8. 1919.
4. „Закон о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“. *Службене новине Краљевине СХС* 276, 12. 12. 1922.
5. „Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима“. *Службене новине Краљевине Југославије* 142, 26. 6. 1931.
6. „Закон о изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1931 године са изменама и допунама тога Закона од 5. децембра 1931“. *Службене новине Краљевине Југославије* 141, 24. 6. 1933.
7. „Закон о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом са Правилним за извршење овог закона и Закон о узимању на знање и одобрење одлуке париске економске конференције“. Београд: Министарство трговине и индустрије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1919.
8. „Закон о распростирању на целу територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца важности закона о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом од 17. августа 1915. г. и Закона о узимању на знање и одобрење одлуке париске

економске конференције од 18. октобра 1916“. *Службене новине* 278, 12. 12. 1922.

9. *Закони, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије издани од 1. 12 1918 до 31. 12. 1936*, израдио Ненад Ђорђевић. Београд: Г. Кон, 1937.

Литература

1. Avramović, Teodor. *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*. Novi Sad: Matica srpska, 1965.
2. Berend, I. T. „Agriculture“. *The Economic History of Eastern Europe: 1919–1975*, vol 1, ed. by M. C. Kaser and E. A. Radice. Oxford: Clarendon Press, 1985.
3. Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918 do 1941, predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka*. Beograd : Visoka škola političkih nauka, 1962.
4. Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
5. Johnston, Bruce F. and John W. Mellor. „The Role of Agriculture in Economic Development“. *The American Economic Review* 51, 4, 1961.
6. Lakatoš, Joso. *Jugoslovenska privreda, jubilarno izdanje jugoslovenskog lloyda*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933.
7. Lampe, John R., Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
8. Lebl, Arpad. „Agrarna struktura Vojvodine i buržoaska politika koncesija (1919–1941)“. *Acta historico-oeconomica iugoslaviae* 7, 1980.
9. Lewis, W. A. „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour“. *Manchester School of Economics and Social Studies* 22, 2, 1954, 139–191.
10. Milenković, Toma. „Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi: (1918–1929. godine)“. *Istorija 20. veka* 11, 1970, 9–120.
11. Mutapčić, Edin. „Stavovi političkih stranaka prema agrarnoj reformi u BiH u predvidovdanskom sistemu Kraljevine SHS (1918–1921)“. *Saznanja* 1, 2005, 208–239.
12. Obradović, Milovan. *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: (1918–1941)*. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981.
13. Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919 i 1968 godine*. Zagreb: Informator, 1971.
14. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1980.

15. Stanojlović, Aleks., Milan Damnjanović. *Industrija Vojvodine*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1924.
16. Stavrijanos, Leften. *Balkan posle 1453. godine*. Beograd: Equilibrium, 2005.
17. Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1918. do 1941*, priredila Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
18. Thorbecke, Erik. *The Evolution of the Development Doctrine, 1950–2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155. United nations university, World institute for Development economics research, 7. Datum pristupa 1. 7. 2016. <http://www.rrojasdatabank.info/rp2006-155.pdf>
19. Velagić, Adnan. „Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata“. *Prilozi* 38, 2009, 121–143.
20. Vogel, Stephen J. „Structural Changes in Agriculture: Production Linkages and Agricultural Demand-Led Industrialization“. *Oxford Economic Papers*, New Series, 46, 1, 1994.
21. Vučo, Nikola. *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1958.
22. Гаћеша, Никола Л. „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941“. *Зборник за историју*, бр. 13, 1976.
23. Гаћеша, Никола Л. „Став Николе Пашића према аграрној реформи и колонизацији после Првог светског рата у Југославији“. *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова са научног скупа у САНУ, 16. и 17. октобар 1995. године. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
24. Гаћеша, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Банату: 1919–1941*. Нови Сад: Матица српска, 1972.
25. Гаћеша, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941*. Нови Сад, 1968.
26. Гаћеша, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Срему: 1919–1941*. Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975.
27. Димитријевић, Весна М. „Дунђерски – историја једне велепоседничке породице 1918–1941“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2009.
28. Дракић, Гордана. „Нормативно уређење и спровођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: први кораци ка аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 40, 1, 2006, 103–114.

29. Дракић, Гордана. „О ставу Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према аграрној реформи“. *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 46, 2, 2012, 261–268.
30. Дракић, Гордана. „Правни прописи о аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 41, 1/2, 2007, 281–290.
31. Жутић, Никола. „Аграрна реформа и Римокатоличка црква у Хрватској, Славонији и Срему 1918–1921“. *Истраживања* 19, 2008, 157–180.
32. Иванчевић, Љубомир. „Аграрна реформа и колонизација на велопоседу наследника грофа Пејачевића у Срему (1919–1940)“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 25, 1960, 135–152.
33. Касаш, Александар. „Упоредна анализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе“. *Истраживања* 24, 2013, 487–499.
34. Касаш, Александар. *Камендин, један од велепоседа Дунђерских у Војводини*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.
35. Крестић П. В., „Ђорђе Ђока Дунђерски“. *Српски биографски речник*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
36. Лекић, Богдан. *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948. године*. Београд: Архив Србије, 1997.
37. Маловић, Гојко. „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941“. *Архив: часопис Архива Југославије* 7, 1/2, 2006.
38. Мезеи, Стеван. „Стање и почетни развитак индустрије Војводине после Првог светског рата“. *Зборник за друштвене науке Матице српске* 28, 1961.
39. Милошевић, Срђан. „Аграрно питање – ‘свето питање’: идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији“. *Токови историје* 1/2008, 149–171.
40. Милошевић, Срђан. „Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године)“. *Токови историје* 2/2013, 53–74.
41. Поповић, Ратибор. *Аграрна пренасељеност Југославије: економско-демографска студија*. Београд: Правни факултет, 1940.
42. Ристић, Теофан Ђ. *Борба за земљу и наша аграрна реформа*. Београд: Економско-финансијски живот, 1938.

Summary

Jelena Rafailović

Institute for Recent History of Serbia

Agrarian Reform and Industrialization in the Kingdom of SCS – Land Property of Đorđe Duđerski: the Case Study

Abstract: The impact of agrarian reform on the industrialization of the Kingdom of SCS reveals wide possibilities for analysis and research. This article is conceived as a case study of two industrial enterprises owned by Đorđe Duđerski which are analyzed and examined and through which the impact of agrarian reform on the economy is shown. It presents the production of the enterprises and their functioning as part of the estate until the mid-1930s. Thereby this special case revealed several phenomena of economic development of the Kingdom of SCS, such as the issue of agrarian reform and the possibility of exemptions from it, the question of the relationship between agriculture and industry, and structural transformation of the estate and consequently economic development.

Key words: The Kingdom of SCS, agrarian reform, agriculture, industrialization, Đorđe Duđerski, large farms, Kulpin, the canned food factory, Kamendin, Institute for the Manufacture of Serum against of Livestock Diseases

The impact of the agrarian reform on the industrialization of the Kingdom of SCS reveals a wide range of possibilities for analysis and research. This article is conceived as a case study which analyzes two industrial enterprises, owned by Đorđe Duđerski, established as a result of the agrarian reforms. The analysis showed that the core of the development of the economy was industry and that agriculture was used as a source of resources. Đ. Duđerski in order to protect his land during the agrarian reform used the legal possibilities and established two industrial enterprises Kamendin, a share holding company, for the production of serum in Novi Sad (1921) and Kulpin, a canned food share holding factory (1923). With such an economic policy land was transformed

from purely agricultural to industrial. The data shows that Kamendin and Kulpin, after the first years of losses and stagnation, began to generate profit but only after significant investments in modern development (capital, skilled workforce, machinery, workshops, land reclamation). It means that regardless of the conversion of land without technological advancement in agriculture, further development was not possible. The fact that the state demanded the establishment of enterprises for the sake of exemptions from the agrarian reform testifies that the authorities made certain direct attempts to support industrialization. The problem was of course that not all landowners had access to capital as the Dunderski families did.